

הקרב לכיבוש חיפה

22-23 בספטמבר 1918

ד"ר יוסי בן-ארצי

למחקפת-חורף בארץ-ישראל, על מנת שאפשר יהיה לחזק את חזית המערב באביב 1919. בספטמבר 1918 הושלמו, אפוא, מרבית ההכנות של "צבאות הברית", ואלנבי נכון היה למערכה שתחרוץ את גורל הארץ ותשפיע אולי גם על חזיתות אחרות.

מול צבאו של אלנבי ניצבו שלשה מחנות טורקיים, כל אחד ברמה "קורפוסית"⁴. 'המחנה השמיני' שכלל חמש דיוויזיות, הגן על מישור החוף עד גבעות הרי שומרון, והיה מתוגבר בשלושה גדודים גרמניים. על גב ההר נערך 'המחנה השביעי' שחסם את ציר ירושלים-שכם. מפקדו היה מוצטפא כמאל, לימים אתאטורק, ולו ארבע דיוויזיות. 'המחנה הרביעי' חנה בעבר-הירדן המזרחי — והגן על המעברים ועל מסילת הברזל החגאזית, ולו שלוש דיוויזיות וגדוד גרמני. מפקדת החזית התבססה בנצרת, ובראשה עמד לימן פון-סנדרס (Liman von Sanders) — שסייע בעבר לשיקום הצבא הטורקי והגן בהצלחה על הדרדנלים במערכה על גליפולי.⁵ לרשות הטורקים עמדו מספר סוללות ארטילריה, וגף אווירי-גרמני מס' 300, שסבל מנחיתות-אווירית מתמדת מול האנגלים.⁶

הצבא הבריטי נהנה מעדיפות בכוח אדם, בצידוד, בנשק מסייע ובמערך לוגיסטי משוכלל למדי. במשך הקיץ נבנו מחדש דיוויזיות הפרשים הרביעית והחמישית במסגרת "היחידות המדבריות הרכובות" (Desert Mounted Corps) ודיוויזיות הפרשים והן כללו יחידות אוסטרליות ויחידות פרשים הודיים.⁷ לצידן היו ארבע דיוויזיות חי"ר, חלקן בהרכב בריטי-הודי מעורב שאורגן בארץ-ישראל. הסיוע התבסס על סוללות ארטילריה כבדות וארטילריית-פרשים קלה, ועל כוח אווירי בריטי ואוסטרלי.⁸

תכניתו של אלנבי הייתה פשוטה, אך היטיבה לשלב את הזרועות השונות ואת האיכות השונה של לוחמיו. כללית, הטיל אלנבי על יחידות החי"ר להבקיע את קו החזית המחופר באזור השרון והגבעות הנמוכות, ולאפשר את מעבר יחידות הפרשים

מטרת הדברים הבאים הינה לתאר את הקרב ואת מקומו בזירת המאבק הסופי לכיבוש ארץ-ישראל, ולהאיר אנב כך כמה נקודות מבט הקשורות לניהולו וללקחיו. מטרה משנית — גיאוגרפית במהותה — הינה לאתר באופן מדויק ככל האפשר את זירת ההתרחשויות והנקודות העיקריות שבה, שכן במקורות אשר עסקו עד כה בקרב זה יש התייחסות כללית בלבד לאתרי הקרב.¹

אין כוונת הדברים להציג מקורות חדשים בנושא זה, אלא להשתמש במקורות הקיימים. חלקם אמנם נוצל עד כה במידה מועטה בלבד — על מנת להציג גרסה גיאוגרפית-צבאית מלאה ככל האפשר להתרחשויות. יתרה מזאת, מרבית המקורות שתיארו קרב זה, הסתפקו בהצגת המהלכים שלו, חלקם במידה מפורטת, אך לא נדרשו להיבטים הגיאוגרפיים שלו, ולא ללקחים הרלוונטיים הנובעים ממנו.

לשם כך נבחנו מחדש הן המקורות המוכרים, העוסקים בנושא והן מקורות נוספים שנקודת-מבטם השונה לא זכתה עד כה לביטוי, ועיקרם מקורות גרמניים שהיו קשורים למערכה על ארץ-ישראל ולקרב על חיפה.²

זירת ארץ-ישראל בסתיו 1918

לקראת סתיו 1918 בשלו התנאים האסטרטגיים והאופרטיביים לחידוש המערכה על ארץ-ישראל. חדשים ארוכים קפאה החזית במרכז הארץ, למעט ניסיונות תקיפה אחדים בגשרי הירדן, שנכשלו. קו החזית השתרע מאזור רשפון (הרצליה) לכיוון דרום-מזרח, בגבעות בידיה — ומשם טיפס לגב ההר — משיק לנחל שילה, וירד לעבר עמק הירדן באזור שמצפון ליריחו. במשך הקיץ הקדיש הגנרל אלנבי את הזמן להכנת הצבא — שרבות מיחידותיו המקוריות הועברו לאירופה ובמקומן הובאו אחרות לתכנון המערכה, לשכלול התקשורת בינו ובין יחידותיו, ולהטעיה רבתי של המפקדה הטורקית-גרמנית.³ לקראת הסתיו השתנה גם מאזן הכוחות באירופה, וההתקפה הגרמנית הגדולה נשברה. במשרד המלחמה גיבשו תכנית

הקרב לכיבוש חיפה היה אירוע שולי למדי במסגרת המהלכים הגדולים של כיבוש ארץ-ישראל בימי מלחמת העולם הראשונה, ומכאן גם נגזר מקומו במקורות המתארים אותם. עם זאת, היו בקרב זה מהלכים ואירועים בעלי עניין מבחינה צבאית וגיאוגרפית כאחת, ולקחיהם — יפים גם היום. דווקא משום היותו אירוע בודד ומנותק יחסית ממסעי צבא גדולים, ניתן ללמוד את נסיבותיו ואת מהלכו במלואם, ולעמוד על הלקחים הרלוונטיים גם כיום.*

* המאמר נכתב במהלך מחקר שמומן על-ידי "קרן אלכסנדר פון הומבולדט" (Alexandr Von Humboldt Stiftung) בשנת 1986/7, ואני מודה לקרן על עזרתה. כמו כן מסורה הוקרתית למר עוזן שגד על הערותיו ועזרתו בשלבי המחקר הראשוניים.

"כרמלהיים" — שכונת המגורים הגרמנית הסמוכה לאכסניה בשם זה

הלחץ הבריטי נמשך עתה במקביל גם מעבר לירדן, ולקראת סוף ספטמבר סגרו כבר הכוחות על דמשק, והסיגו את שאר הטורקים והגרמנים צפונה לחלב. הקרב על צפון ארץ-ישראל הוכרע אפוא בתוך עשרה ימי מלחמה, שנוהלו באופן מבריק ונעשה בהם שימוש נכון בכוחות, יצירה וניצול של עדיפות בכוח, ותכנון מהלכים ארוכים ונועזים של יחידות פרשים וחיל-רגלים.¹² במקביל להתפתחות המהירה של הקרבות צפונה, ולמעשה באופן מנותק לחלוטין ממנה, התרחש גם המהלך לכיבוש חיפה. כפי שהניחו המתכננים, נותקה אכן חיפה מגוף הצבא הנסוג ומדרכי התקשורת עימו, אך שלא כפי שהניחו, לא ננטשה העיר על ידי מגיניה. אדרבא, המשמר שהוצב בה התארגן להגנה במערך יעיל, שאת עצמתו, על אף חוסר הסיכוי של הנשק שלו לבלום את תוקפיו, חשו הבריטים עד מהרה.

קרקע ואויב:

חיפה והכח המגן — עד ראשית הקרבות על העיר ערב מלחמת העולם הראשונה הייתה חיפה שרויה בשיאו של תהליך התפתחות מואץ

מנת לקצר את קווי-האספקה והפינוי, שבסיסיהם היו עדיין במצרים ובדרום ארץ-ישראל, ועל כן בשלב כלשהו יהיה צורך להקצות לשם כך כוח מן הדיוויזיה שתהיה באזור נצרת.¹⁰

ב-19 בספטמבר, לאחר הכנה ארטילרית ואווירית ממושכת, החלה פריצת החזית והעברת יחידות הפרשים צפונה. ההצלחה של אלנבי ביצירת עדיפות כמותית ואיכותית בגזרה צרה הייתה רבה, והכתיבה קצב מהיר של התקדמות הכוחות. במשך היום נפרצו הקווים הנכשרו והן בגזרת שכם, ונסיגת הטורקים הייתה לעובדה. בחצות הלילה הראשון עברו כבר הפרשים את אזור מגידו, וביום השני לתקיפה פשטו עם שחר באופן מפתיע על נצרת, מרחק 100 ק"מ מקו ההתחלה. בפשיטה זו כמעט שבו את פון-סנדרס עצמו, ומכל מקום לקחו בשבי קציני מטה רבים ולקחו שלל מסמכים. חסימת עמק יזרעאל ובית-שאן מצפון — ולחץ מדרום — הובילו לנפילתם בשבי של רבבות טורקים, ומן המחנות השביעי והשמיני לא נותרו אלא שברי יחידות שהתארגנו להגנה בקו חדש, באזור טבריה-צמח, ומשם לדרעא שבדרום סוריה.¹¹

צפונה לעבר עמק-יזרעאל. באופן זה קיווה למוטט את האגף המערבי של הטורקים, ובמקביל ללחץ מכיוון ירושלים צפונה לעבר שכם ובית-שאן, על מנת להשיג בסופו של דבר שליטה על ארץ-ישראל המערבית, ולהוציא מכלל פעולה את מירב הכוח הטורקי. על השלב השני, כיבוש סוריה, לא העז לדבר בפני מפקדי הצבא עד ה-22 בספטמבר. לתכנית כללית זו הוכנו למעשה רק שתי פקודות-מבצע ברמת הגייסות, "השרון" ו"שכם" — אך במהלכה התפתחו מבצעים וקרבות מקומיים שזכו לשמות שונים.⁹ למימוש התכנית נזקק אלנבי גם להטעיה ולהונאה ממושכים, שגרמו למפקדי האויב לצפות להתקפה דווקא בחזית עבר-הירדן — על בסיס מסילת-הברזל החגיגית.

במסגרת תכנית-אב זו לא נודע לחיפה מקום מרכזי, ודומה שההנחה הנסתרת של המתכננים הייתה כי מישור החוף הצפוני "יפול" עם השגת השליטה בגליל התחתון ובעמק-יזרעאל. עיקר המאמץ הופנה לשבירת החזית ולפריצה מהירה לכיוון מגידו-נצרת. עם זאת ברור היה כי בשלבי הלחימה הבאים יזדקק הצבא למעגן של חיפה על

— שראשיתו עוד במחצית המאה ה-19. ביטויי העיקריים של תהליך זה היו דמוגרפיים וגיאוגרפיים. אוכלוסיית העיר גדלה בקצב מהיר, וכללה עם פרוץ הקרבות כ-25,000 תושבים, בני עדות ולאומים שונים ומגוונים. מבחינה גיאוגרפית יצאה העיר זמן רב קודם לכן מבין החומות, והשתרעה לאורך מישור החוף, מן השכונה הגרמנית במערב ועד ואדי סאליב במזרח. ברמת ההר התיכונה החלו לבנות את הטכניון העברי, ובהר הכרמל שכנה שכונת נופש וקייט גרמנית, שבה שלושה בתי-הבראה גדולים. גולת הכותרת בשגשוגה של העיר הייתה מסילת-הברזל, שהוליכה ממנה לדרעא שבסוריה, והפכה את חיפה ומעגנה הימי לטרמינל היס-תיכוני של הרכבת החג'אזית, פאר מפעלי האימפריה העות'מאנית בערוב ימיה. מסילה זו, הנהלת הרכבת, מחסני הדגן והמזח שנבנה עבורה, הפכו את חיפה לעיר בעלת חשיבות בקנה מידה אזורי נרחב.¹³

כאופן תמוה למדי, לא נוצלו יתרונות אסטרטגיים אלה על-ידי הטורקים בעת ניהול המלחמה בסניי ובארץ-ישראל, ואף לא משכו אליהם את מבטם של החוקפים בשלבים השונים של המערכה. הן מסוף הרכבת והן הנמל לא תפסו בשלב האופנסיווי של הטורקים שום תפקיד מהותי, ובאופן דומה הם לא נוצלו בשלבי המגננה. הועדפו על פניהם דרכי אספקה ומעבר כוחות יבשתיים, ארוכים ומייגעים, דרך צפון סוריה, עמק הירדן, עפולה, ג'נין-שכם ודרומה. מצבה של חיפה הלך והורע ככל שהתפתחה המלחמה. סגירת המעגן ושיתוק הסחר עם אירופה גרמו לעזיבה של אוכלוסייה ולשיתוק חיי הכלכלה והמסחר. עוני גדול שרר בה, ובמשך תקופה ארוכה חסרו מזון ומוצרים בסיסיים אחרים.¹⁴ הסיבות לסגירת הנמל והמעגן היו שתיים: האחת, החשש מפני תקיפת אניות סוחר על-ידי הצי הבריטי והצרפתי, שאניותיהם שלטו בגזרה המזרחית של הים התיכון, והשנייה — חשש של הטורקים מפני נחיתה אפשרית של כוחות הבריית במעגן ובקרבתו.¹⁵ חשש זה הביא את הטורקים למקש בעצמם את המזח ואת סביבתו. ובכך הם הטילו על עצמם מצור ימי מרצון. החשש מפני נחיתת כוחות אויב סיפק לטורקים עילה לרדוף מיעוטים עדתיים בתואנה כי הם עלולים לסייע לאויב בנחיתה כזו. סבלו מכך לא רק היהודים, אלא גם, ואפילו יותר נזירי מנזר "סטלה-מריס", שהיו באופן מסורתי בחסות צרפת — האויבת במלחמה.¹⁶

החשש מפני הצרפתים הוכח — לפחות פעם אחת כמוצדק, כאשר לאחר גירוש הנזירים וניתן האנדרטה לזכר חללי נפוליון, שעמדה בסמוך למנזר, הופיעה במימי המפרץ ספינת המלחמה הצרפתית "ארנסט רנן" ומפקדה הודיע למפקד

העיר כי הוא עומד להנחית הרעשה על בית הקונסול הגרמני, שהנזירים האשימוהו במזימה להשתלט על רכושם. בתוך זמן קצר הורעשו בדייקנות מפליאה בית הקונסול (שעמד בפניו שד' הציונות ורחוב הגפן דהיום) ומפעל-מתכת גרמני שנבנה בסמוך לתחנת-הרכבת החג'אזית.¹⁷ מעמדה של חיפה הושפע אפוא מאוד מצמצום הפעילות הימית, מדלדול האוכלוסין, מהרעב ומהמחסור, ומתנאי המלחמה ונסיבותיה. אך דווקא היהודים מגורשי יפו והדרום ראו בה עיר מקלט, והתארגנו לשהייה ממושכת שכללה ניהול מוסדות חינוך וחברה במשך כל שנות המלחמה.¹⁸ לעומת זאת היטיבו הטורקים, ובעיקר הגרמנים, לנצל את התאמתה של חיפה כמקום נופש והחלמה בזכות האקלים הנוח של הכרמל, ותשתית האכסניות שבו. בחורף 1917-1918 סיר באזור זה ד"ר שטויבר, קצין הרפואה הראשי במטה של פון-סנדרס, וייעד את הכרמל לשמש מקום נופש לגייסותיו, ובקיץ 1918, נהגו לשהות שם קצינים וחיילים רבים. הם התארחו באכסניית "כרמלהיים" שהייתה מוקפת בעצי אורן. במנזר הכרמליטי, שנוהל מ-1916 ע"י נזיר ממוצא גרמני, ובפונדקיהם של ואגנר ופרוס שבמושבה הגרמנית בעיר.¹⁹ לא יפלא אפוא כי בשלב מסוים התגייסו כל החיילים הגרמנים ששהו בחיפה להגן על יער האורן מפני הכורת הטורקי שביקש לחטבם כדי להסיק את הרכבת החג'אזית.²⁰ בקיץ 1918 התארגן מחדש הכוח הטורקי-גרמני בארץ-ישראל. עד יוני 1918 היה בחיפה רק משמר טורקי מוגבל בציד ובנשק, שעיקר משימתו הייתה למנוע נחיתה מן הים. בראשו עמד מפקד זוטרי, ואת עיקר הגנת המעגן נטל כוח ארטילרי אוסטרי. תותחיו הגדולים — 150 מ"מ — הוצבו על הר הכרמל, בחזרת האורנים.²¹ ביוני 1918 עם הגיע כוח התגבור הגרמני מן 'הקורפוס האסיאני' לחזית שינה פון-סנדרס את מערך הכוחות. בנצרת התמקדה כאמור המפקדה, ועימה כח בפיקודו של וירת' פון וירת'נו (Würth von Würthnau). דבר זה איפשר לפרוס כוח מוגבר מן הגדוד ה-17 — ולמקמו בחיפה, בפיקודו של מאיור בשם בלאל.²² הכוונה היתה לבנות שם במשך הקיץ דיוויזיית-רובאים, שעיקר מגויסה יהיו ערבים-מקומיים, אך נראה שעד פרוץ הקרבות הצליחו ליצור רק מסגרת חטיבתית. כמו כן הוכנו בתורים שונים עמדות-תותחים — רובם תותחים-הרריים, 77 מ"מ, ולעיר הופנו מספר לא ידוע של מכוניות-יריה ומקלעים כבדים. בין ה-16-18 בספטמבר, בעקבות מאמצי ההטעיה של האנגלים, הועבר מחיפה כוח וכו 300 איש, שכלל גם חיילים גרמנים, לעבר הירדן המזרחי, ומספר כלי הנשק דולל.²³

המערך שאותו מפקד העיר ביקש לבנות היה מקורי ונועז למדי, בהתחשב בכוח שעמד לרשותו,

אך עם זאת, מעיד על קריאת שטח מצוינת. מערך זה כלל שלשה קווי-הגנה:²⁴ קו משהה ומרתיע, קו עיקרי וקו בתוך השטח הבנוי, כשעל כל אלה מחפה קשת ארטילרית שהגיעה לטוח 7-15 ק"מ מן העיר. קו האתראה כלל מסגרת פלוגתית מוגברת שהתמקמה באזור גשר הרכבת בצומת ג'למי, על תל קסיס (תל קשיש היום). המערך העיקרי כלל שלשה כוחות במסגרות לא ידועות, שהתמקמו בתורים הבאים: כוח תצפית ורתק שכלל מכוניות-יריה ושני תותחים הרריים קלים במורד הצפוני של רכס נוה-שאנן (נצ"מ משוער: 15252435, במפת חיפה, 1:50,000). רכס זה שולט בתצפית ובאש לטווחים ארוכים, והמדרון שלו תלול וטרשי. עמדות המקלע הוצבו הן בחזית המזרחית שלו (כיום מעל לחניון 'אגד', בקצה רחוב הגליל בשכונת נוה-שאנן) והן במדרון הצופה לכביש עכו (כיום — מעל לצומת הקריות — צ'ק פוסט). כוח שני, שכלל שתיים עד שלוש מכוניות-יריה כבדות הוצב על מעבר אפשרי בקישון, במרחק 1200 מטרים ממדרון ההר. (אתר משוער: סביב גשר הקישון בכביש המוליך מחיפה ל'מספנות-ישראל', נצ"מ 15362454, מפת חיפה, 1:50,000). שני כוחות אלה יצרו "משפך" שבמרכזו התנקזו ציר הכביש נצרת-חיפה, ממנו ציפו להתקדמות האויב. כוח שלישי במערך זה כלל גם הוא שתיים עד שלוש מכוניות-יריה, והוא הוצב מצפון לשפך הקישון, על דיונות-חול מוגבהות (כיום — אזור 'מספנות-ישראל'). תפקידו היה לחסום התקרבות אויב מעכו, או איגוף המערך העיקרי. נראה שלמערך זה היו עמדות-עומק באזור גשר 'פז', כ-800 מטרים ממערב לקו הראשון. ולבסוף — מספר בלתי ידוע של חיילים הוצב בסימטאות העיר ובמבואות המערביים, מחשש לאיגוף עמוק של העיר.

עמדות התותחים העיקריות, שכללו שני קנים ותותח-חוף כבד, היו בקרבת אכסניית "כרמלהיים". במקורות אחדים יש בלבול בין אכסניית "כרמלהיים" ובין השכונה הגרמנית שנקראה אף היא "כרמלהיים", ראוי אפוא להדגיש כי התותחים הוצבו בסביבת האכסנייה ולא בשכונת המגורים הסמוכה.²⁵ על פי פולס מוקמו התותחים מדרום לאכסניה, וגם במפה המלווה את ספרו מסומנות שתי עמדות מדרום לאתר האכסניה, בעוד עמדה נוספת מסומנת ממערב לו.²⁶ בדיקה בשטח מראה כי מעמדות אלה, לאורך רכס 'פנורמה', ניתן היה אף לירות בכניון-ישיר, ומכל מקום תוך תצפית עין על המטרה בטווחים גדולים לאורך ציר חיפה-נצרת, בעוד שמשכונת "כרמלהיים", באזור "בית רוטשילד" של היום, לא הייתה אפשרית תצפית ישירה. ראוי להדגיש את עמדות התותחים המסומנות אצל פולס בנווה-שאנן, שאינן נזכרות בהמשך אצלו ואינן מופיעות כלל במקורות אחרים. תפיסת ההגנה של

תצלום אוויר של חיפה שנעשה על-ידי חיל האוויר הגרמני במרס 1918

החזית מזרחה וצפונה, שחייבה קיצור קווי האספקה על ידי שימוש במעגן חיפה. לשם כך הוטלה המשימה על דיוויזיית הפרשים ה-5 של "כוחות המדבר הרכובים", ומפקדה, מאקאנדריו (McAndrew), הכין תכנית מפורטת, ליום המחרת, 23 בספטמבר. ואולם, דיווח של סיוור אווירי מסר שחיפה נטושה, ועל כן הורה 'המטה הכללי' לתפס אותה עוד ב-22 בחודש, בצהרי היום.³⁴ לצורך זה הורכב כוח ממונע, שכלל מספר שריוניות-קלות מן הפלוגה ה-12 של "השריוניות הקלות הממונעות", ויחידת סיוור של "המכונות הקלות"³⁵. בראשו הוצב בריגדיר-גנרל א' קינג, קצין ארטילריה נכבד, שיועד לתפוס את כס המושל הצבאי של חיפה.³⁶ קינג נע בכיטחון בראש הטור, רכוב על גבי רולס-רויס, אך נתקל באש חזקה כבר באזור גשר הרכבת בצומת ג'למי. האש באה מתל חרתייה הסמוך, שם התמקם מערך האתראה/השהיה הטורקי, שבהסתערות קצרה שותק. קינג החליט לדבוק במשימתו – והמשיך לנוע מערבה למרות שידע כבר כי האויב לא נטש את העיר. בהגיע מכונתו לאזור בלד-א-שיח' (תל-חנן של היום), החלה סביבו הרעשה כבדה של תותחי הטורקים, וצרורות כדורים נורו מן הגבעות במערב. הרכב בו נסע קינג התהפך, והוא מצא מקלט בשריונית סמוכה. צמיגי המכונות נוקבו, ובמאמצים קשים

לטבריה, לתגבר את הכוח המגן על הקו החדש.³⁰ מכאן ואילך אין למעשה סימוכין במקורות לאשר התפתח כמערך הכוח המגן, ואם אכן מולאה הוראה זו כלשונו.³¹ דומה שמפקד העיר העדיף להישאר ולהגן על חיפה, אך שיגר כוח של אלה שהיו מעוניינים לצאת ממנה. כוח זה הוא אשר נתקל בלילה ה-21 בספטמבר באנשי גדוד הרמחים 18 של חטיבה 13 (דיוויזיה 5), אשר חסם את מבואותיה הצפוניים של נצרת. בקרב קצר אוגף הכוח הטורקי, הותקף והופץ לכל עבר. במקום נותרו כ-40 הרוגים, וכ-200 שבויים.³² ייתכן שחלק מן הכוח הזה הצליח לשוב לחיפה, או לסגת דרך עכו צפונה במישור החוף, שהיה פתוח, לעבר ביירות. בחקירת השבויים התברר כי אכן יצאו מחיפה. במקורות מדווח גם על כוח אשר יצא מחיפה והצליח להגיע ב-26 בחודש לביירות, משם הופנה לעמדות חדשות בגזרת צופר-בחמדון, וכלל קצינים וחיילים אוסטרים וגרמנים.³³ מאחר וב-22 בספטמבר הותקפה כבר חיפה, קשה להניח שמישהו יצא ממנה באותו לילה, ועל כן סביר שהניצולים הם חלק מהכוח שנתקל באזור שמצפון לנצרת.

בין כה וכה הסתבר שבחיפה יש כוח המתעקש על משימתו, וצריך להקצות מסגרת כלשהי להשתלטות עליו. צורך זה הודגש עם התקדמות

חיפה הייתה, אפוא, נכונה בתנאי השטח ויחסי כוחותיו באופן שבו ניתן היה לנצל את המירב שעמד לרשותו, הן כנשק כבד והן בלוחמים. העדפת פאתי-היעד על הגנה בתוך השטח הבנוי הייתה נכונה לתנאים הגיאוגרפיים של השכונות המזרחיות בחיפה, אשר לא ניתן היה לתחום אותן בקו הגנה יעיל והן היו חשופות למתקפת פרשים. לא ברור מהיכן ניהל המפקד את הקרב, אך מפקדת הצבא הטורקי שכנה באותה עת בכיית-הספר הקתולי 'סקרה-קר', ברחוב שיצא מחיפה לעבר הכרמל-מערבה, מחוץ לסמטאות העיר הישנה.²⁷

כשלון הכיבוש הראשון

במהלך המתקפה הגדולה ב-19 בספטמבר, קיבל מפקד חיפה אתראה להחזיק את כוחותיו ככוננות בשל ידיעות על טורי אויב הנעים צפונה לאורך מישור החוף.²⁸ ואולם המאמץ העיקרי הבריטי נסב מעט מזרחה, כך שביום השני למערכה הספיק עוד לדווח מפקד זה כי בחיפה אין רואים אויב במלוא מרחב הראייה.²⁹ אותה עת היו עסוקים הטורקים והגרמנים כאחד בייצוב קו ההגנה בין טבריה לצמח. חיפה נותקה כליל מקשר יבשתי עם הכוחות, אם גם לא נותק עדיין קשר הרדיו, באמצעותו הורה פון-סנדרס ב-21/9 למפקד לנוע מעט צפונה לכוון עכו, ולנסות להגיע

עלה בידי הנהגים לסובב את רכבם לאחור, ולסגת כבהלה.

כישלון הניסיון להשתלט על חיפה הוכיח שוב את חשיבותו של המודיעין הקרבי בזמן אמת, ואת הצורך לנוע בהרכב כוחות גמיש בעת תנועה רכובה לקראת מגע. המודיעין/הסיוור האווירי הטעה את המיפקדה, וזו פעלה בניגוד לתכנון המוקדם ובאופן נחפז, דווקא בשלב לא קריטי במערכה. הרכב הכוחות מנע כל אפשרות לתגובה יעילה, הן בהעדר חי"ר או פרשים כליווי, והן בהעדר ארטילריה לסיוע. כך שגו האנגלים פעמיים: בפעם הראשונה, כאשר לא ניצלו הצלחה ומכוכה בשורות האויב יום קודם לכן, עם טיהור נצרת ועזיבת כוח חלקי של מגיני חיפה, אך לעומת זאת מיהרו לקראת העיר דווקא כשניתן היה לפעול באופן מסודר ובכוח הדרוש.

מנקודת מבט טורקית, הייתה כמובן הצלחה-פורתא בקרב-אש זה, וללא ספק שבע מפקדם נחת מהצלחת המערך שהכין בשטח, ומורל החיילים עלה. למפקדיו שלו, לא היה לעומת זה כל מושג על הקורה בחיפה ביום זה, ובימים שלאחריו, שכן הם היו עסוקים אז בניהול חזית טבריה ועבר-הירדן, ומשום כך לא קיבלו קרבות אלה כל ביטוי במקורות שלהם.

כיבוש חיפה

מששב הכדור לידי מפקדת הדיביזיה ה-5, היא אירגנה את כוחותיה במסגרת נוהל קרב מלא ובהרכב כוחות מקסימלי. התכנית התבססה על התקפת יום ממזרח, בשני מאמצים: מאמץ עיקרי לכיוון חיפה, ומאמץ משני לכיוון עכו.³⁷ ההתקפה על חיפה נועדה להיערך בשלשה צירים כאשר: גוף עיקרי על ציר הכביש נצרת-חיפה, גוף משני שנועד לאגוף את מבואות העיר מצפון, ולהגיע לשפך הקישון תוך חסימת הדרך לעכו, וגוף נוסף שנועד לחדור לעומק-האויב בציר הררי קשה, ולחסל את עמדות התותחים המונעות התקרבות לעיר. הכוחות שעמדו לרשות הדיוויזיה היו מדוללים, אך עדיין שמרו על עדיפות באיכות ובציוד על פני המגינים. לכיוון עכו נועד כוח פרשים חטיבתי מוקטן — חטיבה 13 של הדיוויזיה פחות סוללת הארטילריה 'B', ועוד סוללת "שריוניות קלות 11", והוא נע באופן עצמאי על ציר מרוחק, מנצרת לשפרעם, ומשם לעכו.

למאמץ העיקרי הוקצו יתר יחידות הדיוויזיה, שכללו את חטיבת פרשים 15 שלה, בפיקודו של בריגדיר-גנרל הרבורד, כוח 'מכוניות סיור קלות' 1 כמשמר קדמי, וסוללת ארטילריה 'B' מחטיבה 13. סוללה זו היתה מורכבת מתותחי 13 ליטראות רכובים על סוסים. לצרכי תצפית הוקצה גם מטוס סיור. הדרג המסתער הורכב כולו מפרשים — רובם משני גדודי הרמחים היהודים של חטיבה

זו. יחידות מחטיבה 14 נועדו לעתודה באזור גשר ג'למי. ב-23 בספטמבר עם בוקר נעו יחידות הדיוויזיה ליעדיהן. הכוח הצפוני עבר את ציפורי ושפרעם ונתקל בעכו באש דלילה, שפסקה עם כניסתו לעיר.³⁸

הכוח העיקרי הגיע בשעה 1000 עד מבואות בלד-א-שיח' וכמו שקרה לקודמו — נקלע לאש ארטילרית עזה. עתה עצר המח"ט את כוחותיו, ופיצל את הפלוגות שנועדו לצירי האיגוף.³⁹ פלוגה אחת של רמחי מייסור פנתה באיגוף עמוק. צפונה — ואחר כך מערבה לכיוון שפך הקישון. היא נעה עד לאזור הדיונות הגבוהות שהיו באזור השפך (מספנות-ישראל היום), ולקראת השעה 1400 יצרה מגע-אש עם כוח שחסם את המעבר על הנהר.

בינתיים התפצלה גם פלוגת פרשים שנייה של גדוד זה, ועימה שתי מכונות-יריה, בדרכה אל מעלה ההר. ציר התנועה שלה נבחר היטב על ידי המתכנן. היא נכנסה לנחל אט-טבל (כיום נחל גשר ויובלו נחל קטיע), שהולך במעין חצי קשת לכיוון צפון-מערב. נחל זה חודר ללב רכס הכרמל, ומגיע באפיקו העליון לקו הרכס ממש — באזור שממערב לראס-א-נידה, הוא הר טללים כיום (מושב אוניברסיטת חיפה).⁴⁰ מכאן משתפל קו פרשת המים מערבה, והוא מקנה יתרון טופוגרפי לכאים ממזרח למערב — לאורכו. תוואי זה הינו קשה לתנועה, טרשי ובעל תכנית צומח עשירה ועל כן היטיבו המתכננים לבחר בו כציר חדירה ואיגוף בעומק מערך האויב. עם זאת, קשיי התנועה בציר גרמו לאיבוד זמן ולפגיעתם של סוסים רבים, והכוח התעכב בדרכו. לעזרתו נשלח 'משמר שרוד' מן החטיבה ה-14 של הדיוויזיה, שהתייצב בינתיים בשדה המערכה. הוא טיפס בעקבות קודמיו — ושתי הפלוגות התקדמו לקראת מגע עם התותחים ב'כרמלהיים'. בעוד הכוח שלאורך ציר הכביש ממתין לתנועות האיגוף, פתחה סוללת הארטילריה הקלה בחילופי אש עם תותחי הטורקים. הסתבר שלרשותם כוח חזק מן הצפון, ומטוס הסיור דיווח על סוללה נוספת במבואות המזרחיים של העיר. חוליות סיור-אלים נשלחו לחפש בינתיים מעברים על הקישון, אך סוסייהם ששקעו בבוכן הוכיחו כי קשיי העיירות גדולים. שוב התברר, כי ניתוח מודיעיני ושימוש במידע קיים היו מונעים שלב זה, משום שבמפות קודמות למלחמה נכתב כי האזור שנבחר לחציית הקישון, אינו ניתן לחציה בשל טיב הקרקע ובשל ההצפה של הנהר. התברר גם כי הטורקים יצרו 'משפך אש' שלתוכו מתנקז ציר הכביש — ועל כן יהיה צורך בתנועה מהירה ובהסתערות ארוכות. בצהרי היום, כשהשמש החלה להכות בעיני התוקפים — החליט המח"ט לא להמתין עוד לחיסול התותחים, ובשעה 1400 שלח את רמחי 'גודפור' קדימה. לפני פלוגת החוד

נוצר מסך אש מאבטח — שהתקדם עם הכוחות וסייע בהתקרבות לעמדות שחסמו את הנהר. תחת חיפוי ארטילרי וסיוע ממכונות-יריה צמודות, חיפשו הסיירים מעבר, אך הזוג הראשון לא הצליח אף לחלוץ את סוסיו מן הבוכן. על הכח נורתה עתה אש חזקה הן בחזית והן מן האגף השמאלי (הדרומי), במורדות נווה-שאנן.

זה היה הרגע הקריטי ביותר במהלך הקרב, שכן מאחור הזדנב טור ארוך חשוף לאש, ובחזית קשה היה לתמרן ולבצע איגופים. הארטילריה הטורקית פעלה בקצב מוגבר, שכן עדיין לא הותקפה, וכך התפתח מצב חמור מנקודת מבטם של האנגלים. וכמו במקרים רבים אחרים — על שגיאות המודיעין והתכנון יש לחפות בתושייה, אומץ-לב ובקריאת-קרב של המפקד במקום. כך עשה מג"ד החוד, לויטננט-קולונל הי'ג הולדן (H.N. Holden), שהורה לפרשיו לפנות שמאלה (דרומה), ולהסתער חזיתית על האויב שהיה ממוקם על מורדות הרכס ונהנה מיתרון טופוגרפי והיה מצויד בשלוש-ארבע מכונות-יריה.⁴¹ בתוך כמה דקות ריכזו המפקדים את הפרשים, ודהרו חשופים אל בין עמדות הטורקים, תוך שסוסים רבים נפגעים ונופלים. מעשה זה מוטט את האגף החזק של הטורקים — זה שנשען על מדרגת ההר, וכך יכלו האנגלים למקם רתק חזק, שחיפה על המשך התנועה מערבה. בהסתערות ארוכות נוספות שברו הפרשים את עמדות-האש שחסמו את מעבר הנהר ואת עמדות העומק ביגשר פזי. במקביל התגברו כוחות האיגוף הצפוני על העמדות שהגנו על שפך הקישון במרחק 4 ק"מ מן העיר, ונעו לאורך החוף למבואותיה. ממש באותם רגעים הגיעו סוף-סוף גם הכוחות שעל ההר לקיי-הסתערות, ולאחר שפוצלו הרתקים, לא נותרו לאחר המסע הקשה אלא 15 פרשים להסתערות עצמה. למרות זאת פתחו הם בתקיפת כוחות החיפוי שהיו באזור מלון 'פרוס' (בית רוטשילד), וכשהגיע כוח התגבורת שנע בעקבותיהם על ההר — הסתערו במקביל על 'כרמלהיים' ועל עמדות-התותחים שכסביבתה. עם תום ההסתערות נתגלו שני תותחי-הר בקוטר 78 מ"מ ותותח-החוף האימתני שקוטרו 150 מ"מ. הפרשים החלו לרדת לכיוון העיר — כשלתוכה חדרו ממזרח חבוריהם שנעו על הציר הראשי, ולאחר התנגדות מועטה בלבד נסתים הקרב על העיר, שהוכרע למעשה עוד במבואותיה ועל רכסיה.

עם תום הקרב ארגנו האנגלים מחנה זמני ממערב למושבה הגרמנית (בשטח קריית-אליעזר דהיים), ואספו 664 חוגרים ו-25 קצינים שבוים. בידיהם היו 16 קני-תותח ו-10 מכונות-יריה. אם נוסיף לכך את מספר השבויים שנפלו בהתקלות ליד נצרת ב-21 בחדש, ואשר יצאו גם הם מחיפה, ואת אלה שהצליחו להגיע לביירות, נקבל מספר

של כ-1000 מגינים, אשר שהו בחיפה ערב הקרבות.

בצד האנגלי נפלו שלושה לוחמים, 34 נפצעו, ואבדותיהם בסוסים האמיצים היו 60 הרוגים ו-83 פצועים, שחלקם הוחלף בסוסי-שלל שנמצאו בעיר.⁴²

לאחר הקרב הפכה חיפה לנקודת-משען אסטרטגית להמשך המלחמה בסוריה. בתוך ימים אחדים פונה המעגן ממוקשים, וספינות-אספקה עגנו בו. לאחר כמה חדשים הונח גם קו רכבת מחיפה ללוד, וכך חוברת לראשונה 'רכבת העמק' עם רשת המסילות במרכז ובדרום הארץ. ניתן היה להסיע אז כוחות ממצרים עד סוריה — דרך חיפה. לדיכוייה ה-5, שהסתערותה סיימה 402 שנות שלטון טורקי בעיר, נכוננו עוד קרבות קשים במערכה, בין היתר בקוניטרה, בדמשק ובחלב.

לקחים ומסקנות

הקרב על חיפה לא היה קרב-מפתח במערכה על ארץ-ישראל בשלהי מלחמת-העולם הראשונה. אדרבא, במידה רבה היה הוא מנותק לחלוטין ממסעי צבא 'הברית' שנעו הרחק צפונה. אך דווקא משום היותו מהלך בודד, שראשיתו ואחריתו מוגדרים ותחומים כבהירות, עשוי הוא

לשמש דוגמה נוספת לנצחיותם של כמה מכללי המלחמה. הגם שהיה זה קרב פרשים, בין האחרונים ויש הטוענים שבין המזהירים בהיסטוריה של צורת קרב זו,⁴³ הרי שיסודות התכנון, ניהול הקרב, השימוש באמצעים ובמודיעין ותפיסת השטח, נכונים הם גם לצורת הקרב המודרנית, ובעיקר בכל הקשור ללחימה בתנאי שטח קשים, המשלבים הר, מישור נשלט ושטח בנוי.

את לקחי הקרב ניתן לסכם משתי נקודות מבט: זו של ההגנה וזו של ההתקפה, ובשתיהן יש להפריד בין הדרג העליון ובין הדרג המבצע, המקומי.

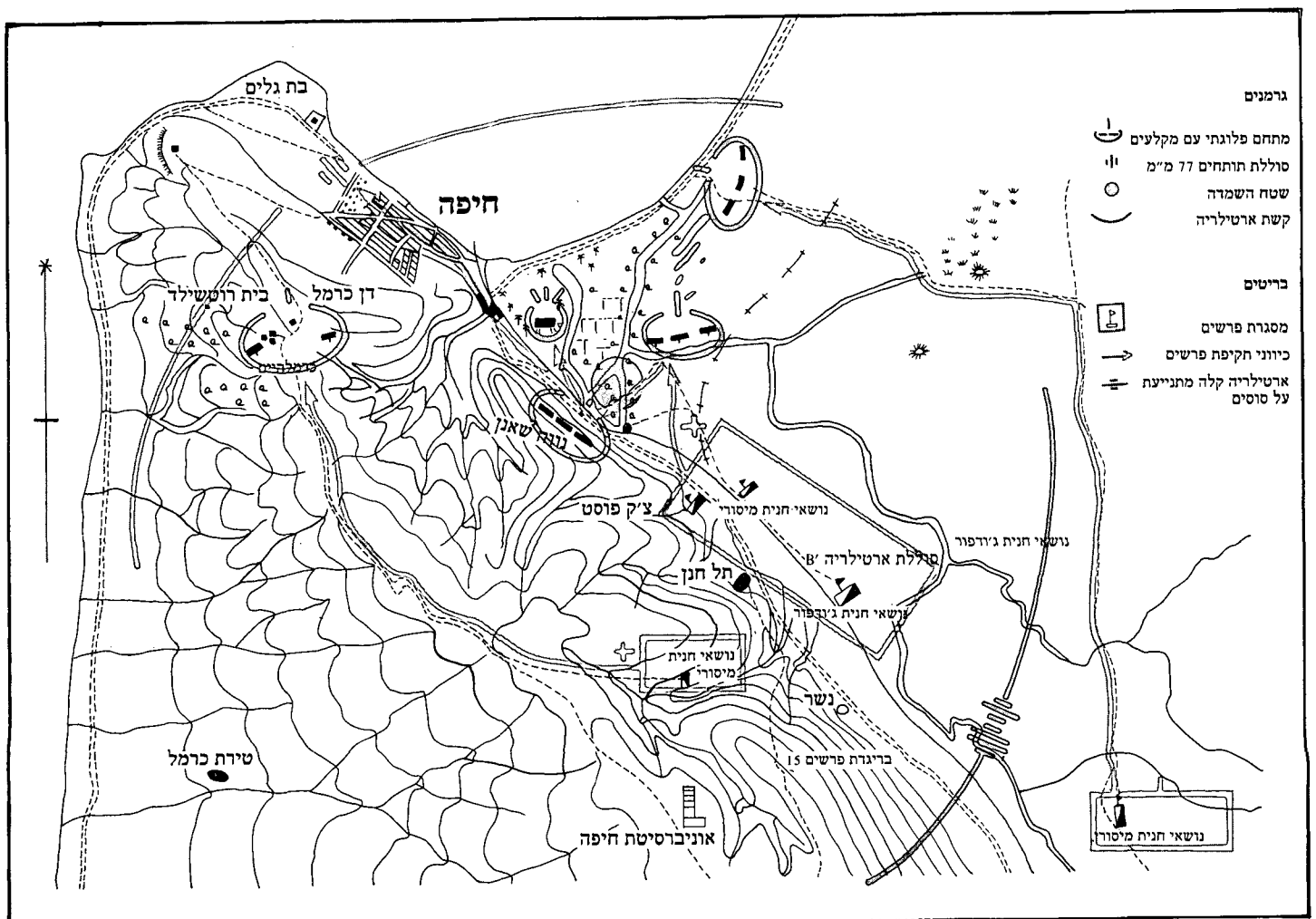
ההגנה: בניגוד לפוטנציאל הגיאוגרפי שלה, לא ניצל הדרג העליון את חיפה כנקודת משען במערכות ארץ-ישראל. הפחד מפני הכוח הימי הבריטי-צרפתי גרם לסגירת הנמל ולא-ניצול מסילת-הברזל. על פניהם הועדפו ררכי יבשה ארוכות, ולפחות כמובן הנעת כוחות, גאלצו הטורקים לכזבו זמן יקר דווקא בשעות שבהן חשוב היה להניע כוחות דרומה, מטורקיה ומסוריה.

בהתאם לכך לא היקצו לחיפה עדיפות כלשהי במערך ההגנה על הארץ, ואף דיללו את הכוח המגן עליה ממש ערב ההתקפה הבריטית. עיקר

מעייני התורכים והגרמנים היו נתונים להגנה על דמשק, מסילת הברזל החגי'אזית וגב ההר בארץ-ישראל, עד כי חשפו לחלוטין את מישור החוף בין חיפה וביירות. במהלך המערכה עצמה לא היה למפקדה העליונה אף שמץ מושג מן המתרחש בחיפה — הן בשל אי החשיבות שייחסו לה והן בשל היות המפקדה עסוקה בניסוג ללא אמצעי תקשורת נוחים. רק בהגיעו לדמשק נודע לפון-סנדרס, שהכוח הנסוג מחיפה הגיע לביירות.⁴⁴

בדרג המקומי גילה לעומת זאת מפקד חיפה, כנראה אותו מיג'ור בלאל, שנשלח לשם כיוני 1918, כשרון רב בניצול תנאי השטח והאמצעים שהיו לרשותו. הוא בחר בשיטת הגנה מקורית בכל הקשור לשטח בנוי, והעדיף להילחם מחוצה לו. את מערך ההגנה פרס בשלשה מערכים: משהה, עיקרי ומערך עומק, עם אבטחות באגפים הצפוני והמערבי. את הסיוע הציב בנקודות גבוהות וקשות לגישה, שחייבו את האנגלים למבצע נועז של החדרת כוח לעומק המערך. העמדות העיקריות, ובהן מספר רב של מכונות-ירייה, נבחרו מתוך ניצול מרכיבי תנאי שטח ומכשולים טבעיים, והן יצרו משפך-אש אליו נקלע הכוח התוקף, תוך הישענות על מדרון תלול מחד ועל

כיבוש חיפה, 23 בספטמבר 1918

מעבר הכרחי מאידך. הכח הטורקי נפרס אפוא באופן אופטימלי, מבחינתו, וגילה רוח לחימה גם כשהיה ברור לחלוטין שהוא מנותק, לא יכול לקבל סיוע ותגבור, ואין לו סיכוי להשפיע על גורל המערכה. הגם שלא היה זה כוח מן הדרג הראשון — הוכיחו הטורקים בחיפה יותר משמץ של נחישות, אומץ ולחימה נכונה — אולי בניגוד לדימוי המקובל על לחימתם. אך אירוני הוא, שהצל"ש היחידי בקרב על חיפה שהוענק בצד הטורקי, היה דווקא לבנותיו של סנדרס, ששהו בחיפה בעת המלחמה והיו בעיר כשזו הורעשה.⁴⁵ הכוח התוקף: בדומה ליריב, גם המפקדה הבריטית לא ייחסה לחיפה חשיבות כלשהי במהלך המערכה הסופית על ארץ-ישראל. כנראה הניחו אלנבי ויועציו כי העיר תיפול, עם מישור החוף הצפוני כולו, כאשר ימוגר הצבא בשומרון ובגליל. את כיבוש חיפה הותירו אפוא לקרבות מאסף בשולי התנועה העיקרית צפונה ומזרחה. באופן מפתיע, לא ניצלו כלל האנגלים את היותה של חיפה, ולמעשה כל החוף שכינה לכין עכו, 'בטן רכה' בערפו של האויב. אלמנט האיגוף, שהיה נכס עיקרי בתפיסה הטקטית של אלנבי ושל הפרשים, לא בא לידי ביטוי בתפיסה המערכתית, ולמעשה רוב ההתקפות בה היו התקפות-חזית. איגוף ארוך יותר, שהיה כרוך בהנחתת כוח חזק הרחק בעורף הצבא המרוכז בין נצרת לטול-

הערות

1. פ' פיק, "כיבוש חיפה במלחמת העולם הראשונה", אריאל, 1985, עמ' 75-78. המקור המדויק ביותר המתאר את פרטי הנוף ומהלך הקרבות הוא: C. Falls, *Military Operations Egypt and Palestine*, London, 1930, 2, pp. 533-538 (להלן: פולס) גם פולס לא משלב את הקרב במסגרת הכללית ואינו מנח את מהלכו, את השתייכותו לכלל מסגרת הקרבות, ובעיקר חסר צד ההגנה הערכות. פולס מתייחס לקרב גם בחיבוריו האחרים: C. Falls *The First World War*, London, 1960, 379. מלחמת העולם הראשונה, מערכות, 1981, וכן: C. Falls, *Armageddon-1918*, London, 1964, 104. מקור אחר אשר תורגם גם כן לעברית, ומפת הקרב שלו הועתקה על ידי: ז' וילנאי, חיפה בעבר ובהווה, תל-אביב, תרצ"ו, וממנו על ידי פיק ואחרים: A.P., *Wave! The Palestine Campaign*, London, 1928, 214-415. (להלן: וויול). גם ספר זה הופיע בעברית: מסעי המלחמה בארץ-ישראל, עמ' 1979 (מהדורה שלישית).
2. ספרות רבה קיימת כאנגלית ובגרמנית על מלחמת העולם הראשונה בוירת ארץ-ישראל. כגון: וויול, 249-252; — A.G.S., *Enser A Subject Bibliography of the First World War — Books in English, 1914-1978*, London, 1979, 249-251; Gunzenhäuser M., *Die Bibliographien zur Geschichte des Ersten Weltkrieges*, Frankfurt, 1964, 36-50; J.L. Wallach, "Palästina und die Jüdische Bevölkerung in Ersten Weltkrieg", Rohwer J. (ed.), *Neue Forschungen zum Ersten Weltkrieg*, Koblenz, 1985, 167-176; A.W. Palard (ed.), *Subject index of the Books relating to the European War, 1914-1918*, London, 1927, 149. על ההכנת למחקפת הסתיי, כמנונה, ארגון הכוחות ומאמצי ההטעיה: ארמגדון, 60-50; וויול, 192-202; פולס, 460-447; פקודת המבצע המפורטת: פולס, נספח מס' 23, 713-715.
3. על הרכיב הכוח הטורקי-גרמני: וויול, 194-195, המבטא את המודיעין הבריטי: מנקודת מבט גרמנית ראה בעיקר: Liman

כרס/שכם היה מסייע הן לפריצת החזית, הן לערעור המורל והן ליצירתה של טבעת מהודקת על שני המחנות הטורקים, דבר שנעשה רק בהמשך הקטע שבין ג'נין לבית-שאן. הנחתת פרשים בחוף הים בראשית המערכה — במרחק 35 ק"מ מן המפקדה הראשית בנצרת, היתה עשויה להכריע מהר יותר את גורל המערכה, ואולי אף למנוע יצירת החזית בטבריה-צמח. מעניין גם שהאנגלים לא ניצלו את עדיפותם הימית לצורך הרעשת חיפה ואזוריה, הן בראשית המערכה אך בעיקר — בעת הקרב על העיר. דומה שגנרל אלנבי, איש פרשים מובהק, לא היטיב לנצל את יתרון הכוח הימי שלרשותו, ולא חזר על מבצעו המבריק של הצי הבריטי בימי המערכה על עכו ב-1840.⁴⁶ לקח זה לא עלה כיוקר, בסופו של דבר, בשל ההתמוטטות המהירה של המחנות הטורקיים בארץ-ישראל.

בדרג המקומי בלטו לעומת זה הנקודות החיוביות של ניהול המלחמה. תכנית ההתקפה על חיפה מלמדת על קריאת שטח ובחירת צירי תנועה טובים באגף הדרומי ובאיגוף הצפוני. נעשה שימוש נכון בגישה העקיפה כדי לתת פתרון לכביה המיוחדת של ארטילריה מרוחקת בעומק כשטח — על ידי החדרת כוחות קטנים וזריזים בציר מוסתר. בניהול הקרב עצמו בלטו המיומנות הקרבית של האנגלים, החל מהפעלת ארטילריה

נישאת' על גבי סוסים, והמשך בהסתערות מזהירות אל מול עמדות המקלעים. אומץ-לב, תעוזה וקור-רוח, אלמנטים כה נצחיים במלחמות, הם שהכריעו לבסוף את הקרב כפי שהוכרע, ומנעו את הצורך בהבאת כוחות נוספים. קריאת-הקרב של המפקדים בקו-ההגנע עם האויב, הביאה לשינוי מהיר של התכנית הבסיסית וגרמה להפלת האגף החזק של הטורקים, על מדרונות נוה-שאן, דבר שהביא להכרעת מערך ההגנה העיקרי על העיר.

יוצא, אפוא, שבשני הצדדים היו אלה הדרגים העליונים שלא היטיבו לנצל את היתרונות המערכתיים הפוטנציאליים של חיפה, ולא השתמשו בהם לקידום מטרותיהם. תרומתם הייתה דלה גם ככל הקשור לקרב עצמו, שנערך בסופו של דבר למרות ששני הצדדים הניחו שלא יודקו לו, כל אחד מטעמו שלו. על הקרב עצמו השפיעו דרגי הפיקוד המקומי, הן במסגרת הכוח המגן, והן בזו של התוקף. הקרב על חיפה במלחמת העולם הראשונה היה, אם כן, קרב כווד, שולי, מרוחק ממסעי המלחמה הגדולים, אך במהלכו וסביבו שבו וניגלו אותם יסודות-מלחמה שהיו נכונים הן להתקפת-פרשים ארכאית, כביכול, והן לצורת הקרב שאליה אנו מתכוונים גם כיום.

10. ארמגדון, 50-51, תחילה תוכנן אמנם להצמיד יחידת דרך 'הפירצה' בחזית השרון לעבר חיפה, אך בשל הרעיון להחזיר את יחידות המורב הרכובות הרחק לעבר עפולה ונצרת כבר בלילה הראשון לקרב, שונתה תוכנית זו.
11. תיאור המהלכים האלה זכה כבר לספרות נרחבת: ארמגדון 87-109; וויול, 202-214; פולס, 472-542; וסנדרס, 346-372. מנקודת-מבט הכח הנסוג: גם יתר העוסקים בחוויות המלחמה בארץ-ישראל מתארים בפרטים ארועים אלה. המעניינים הם דווקא תיאורי קציני-השדה המופתעים בצד הגרמני. אחד מהם, איש-ארטילריה, תאר את מנוסתו מן האוהל לבוש בפיג'מה, מנוסה שהסתיימה בטבריה, בחגיגת יום-הולדת כמלון גרוסמן, בחוף מהומת הנסיגה וייצוב החזית: H. Simon-Eberhard *Mit dem Asienkorps zur Palästinafront*, Berlin, 1919, 127. (להלן: אברהרד-סימון); H. Guhr *Als Türkischer Divisionskommander in Kleinasien und Palästina*, Berlin, 1937; וסיכום המערכה: M (Hsg.), *Schwarte Der Grosse Krieg*, 4, Leipzig, 1922, 413-484.
12. The Times, 23.9.1918, עמ' 9 (להלן: טיימס) הגדיר את המערכה כ"טקטיקה נפוליטית". אותו עיתון גם ערך השוואה בין קרבות אלה ובין כיבוש הארץ על ידי הצלבנים — ובעיקר בקרבות ריצרד לכ-הארי. טיימס, 26.9.1918, עמ' 5; שיר-הלל עיקר אלנבי הוא ספרו של פולס, ארמגדון, על התפתחותה בעת הזאת: א' כרמל תולדות חיפה בימי התורכים, חיפה, 1969 (להלן: כרמל).
13. כרמל, עמ' 193; א' אלמליח, ארץ-ישראל וסוריה בימי מלחמת העולם, ב', ירושלים, תרפ"ט, 256-258.
14. חשש זה מורגש על-ידי סנדרס, 247; תיאור השלווה שנוצרה על ידי כך בחוף הים שהפך לחוף חציה ובילוי, ומאידך הפניקה מפני פלישה שגרמה לאועקות שוא, מכיא קצין גרמני ששהה בעיר: J. Drexler *Mit Jildirim ins Heilige Land*, Rawensburg, 1919, 143-144 (להלן: דרקסלר).

10. von Sanders, *Fünf Jahre Turei*, Berlin, 1919, 337-346. (להלן: סנדרס) ספר זה תורגם גם לאנגלית ולצרפתית כיוזם בית-הספר של הצי האמריקני בצי האמריקני באנאפוליס, משום שהוא משקף היטב את נקודת ההשקפה של המטה הגרמני ואת יחסיו עם הטורקים. באנגלית: Five Years in Turkey, Liman von Sanders, Anapolis, 1927; ב-1913 החל הפיקוד C., Mühlmann *Das Deutsche-Türkische Waffenbündnis im Weltkrieg*, Leipzig, 1940. תולדות שיתוף הפעולה בין המדינות: J.L. Wallach, *Anatomie einer Militärhilfe*, Düsseldorf, 1976.
15. לימן פון-סנדרס (1855-1929) היה בן למשפחה מעורבת, אשר אביו סבב מצד אביו היה יצחק נתן ליפמן, בנקאי יהודי ברקלין. הוא עצמו נשא בת של קצין פרוסי, וזכה כשמו פון-סנדרס, כתוצאה מנישואים אלה. ב-1913 החל הפיקוד בחיל המשלוח הגרמני בטורקיה, שיקם את צבאה ונודע כהגנת הדרדנלים ("האריה של גלפוליס"). בתום המלחמה נעצר על-ידי הבריטים ונכלא לחצי שנה באי מלטה, שם גם החל בכתיבת ספרו המדועט כאן. פרטים ביוגרפיים עליו: Neue Deutsche Biographie, 14, Berlin, 1985 563-565 על מקומו כמפקד היחסי הטורקי-גרמני ראה: Trumpener U., "Liman von Sanders and the German-Ottoman Alliance", *Journal of Contemporary History*, 1, 1966 (4), 179-192
6. על כך ראה: סנדרס, 343; Hoepfner V., *Deutschland*, Leipzig, 1921, 127. *Krieg in der Luft*, Leipzig, 1921, 127.
7. ההיסטוריה האוסטרלית הרשמית למלחמה זו: Gullet H.S., *The Australian Imperial Force in Sinai and Palestine*, Sydney, 1936 הוא נלווה אל הכוחות רווח על הקרבות ב"טיימס" הלונדוני (להלן: גולט); על "יחידות המדבר הרכובות": Preston R.M.P., *The Desert Mounted Corps*, London, 1921. (להלן: פרסטן).
8. מצבת הכוחות הבריטיים: וויול, 216-219; פולס 461-467, ונספח 1, 659-651, טבלת כוחות.
9. שמות רשמיים: וויול, נספח 243-247; פולס, נספח 1, 659-650.